

WSPÓLDZIAŁANIE KAPŁANA Z RODZINĄ W ZAKRESIE WYCHOWANIA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO

Jak wyraźnie uczy Sobór Watykański II, pierwszymi i głównymi wychowawcami potomstwą są rodzice (DWCh 3). Wszyscy inni ludzie, zainteresowani sprawami wychowania, a wśród nich duszpasterze, są tylko pomocnikami rodziców. Rola jednak kapłanów, jako „wychowawców we wierze” (DK 6), zgodnie z zasadą pomocniczości, zasługuje na szczególne rozpatrzenie. Zwracają bowiem na nią baczną uwagę zarówno przekonania i oczekiwania ludzi wierzących, jak i wytyczne Soboru Watykańskiego II. Według tych ostatnich, zadaniem kapłanów jest wspieranie rodziny „różnymi środkami duszpasterskimi, jak głoszeniem słowa Bożego, kultem liturgicznym i innymi pomocami duchowymi” (KDK 52).

Rozpatrując rolę kapłanów w zakresie wychowania w rodzinie z punktu widzenia pedagogiki chrześcijańskiej, zwrócimy kolejno uwagę na cztery zasadnicze przejawy współpracy kapłana z rodzicami, a mianowicie: pomoc w procesie samowychowania rodziców, pomoc w zdobywaniu wiedzy pedagogicznej, współpraca związana z katechizacją dzieci i młodzieży oraz organizowanie poradnictwa rodzinnego¹.

Pomoc w procesie samowychowania rodziców

Z punktu widzenia pedagogicznego nie ma wątpliwości, że istotnym czynnikiem wychowania są bogate, autentyczne osobowości wychowawców. Im bardziej autentycznymi osobowościami w rozumieniu chrześcijańskim są rodzice, tym pozytywniej wygląda sprawa wychowania chrześcijańskiego w rodzinie. W związku z tym, pierwszorzędnym przedmiotem troski duszpasterzy winna być sprawa stałej pomocy rodzicom w zakresie ich duchowego wzrostu². Służą temu całe duszpasterstwo proponujące wartości ideałów chrześcijańskich. Winny temu służyć również wszystkie

kontakty księdza z rodzicami i pewne akcje specjalne, wśród których chciałbym podkreślić troskę duszpasterza o powstawanie i rozwój małych wspólnot rodzin.

Dawna rodzina była związana ze swoją dalszą, dużą rodziną i od niej często zależna. Obecnie rodzina jest często osamotniona. Odczuwa ona głód przyjaźni, nawet z najbliższymi sąsiadami. Doświadczenie wskazuje, że gdy rodzina dba o miłość i szacunek w swoim małym gniazdku, a zamyka się przed innymi ludźmi i nie podejmuje ryzyka wychodzenia ze swoimi wartościami ku innym rodzinom, to czegoś takiej rodzinie brakuje.

Dla rodzin zdrowych moralnie sprawą ogromnej wagi jest przeświadczenie, że nie są osamotnione, że są również inne rodziny, które myślą podobnie i na których pomoc można liczyć. Rodziny związane ze sobą więzami przyjaźni ubogacają się przez wymianę wartości, jakie posiadają. Mogą to być wartości kulturalne i duchowe, a także związane z codzienną pomocą międzysąsiedzka. Na podłożu religijnym podejmuje się coraz więcej prób współpracy między rodzinami w zakresie pogłębienia światopoglądu chrześcijańskiego i chrześcijańskiego życia wewnętrznego.

Jako przykłady ruchów rodzin, ukierunkowanych na pogłębianie życia chrześcijańskiego, przede wszystkim rodziców, i na niesienie pomocy międzyrodzinnej, warto wskazać, między innymi następujące: Equipes Notre-Dame³, Ruch Rodziny Chrześcijańskiej (Christian Family Movement)⁴, Ruch Cana (Cana Movement)⁵, Międzynarodowa Konfederacja Organizacji Rodzin Chrześcijańskich (Confédération Internationale des Mouvements Familiaux Chrétiens)⁶, Dzieło Rodzin z Schönstatt (Familienwerk der Schönstattbewegung)⁷, Rodzina Rodzin⁸ i inne.

Kościół realizuje się we wspólnocie: w tej rodzinnej, w tej, którą można by nazwać rodziną kilku rodzin, i w tej parafialnej. Między tymi trzema rodzajami wspólnot mają miejsce duże wzajemne oddziaływania. Jeśli po chrześcijańsku żyje rodzina naturalna, jest w stanie zgrupować wokół siebie zespół innych rodzin chrześcijańskich, które szukają oparcia i pomocy w swych problemach życiowych, religijnych i wychowawczych. Jeśli dynamiczna jest wspólnota rodzin, wciąga w swój styl i przyczynia się do po-

wstania nowych wspólnot rodzinnych, których życie chrześcijańskie udziela się z kolei następnym kościołom domowym i kościołowi parafialnemu. W tych też przypadkach łatwiej jest organizować kształcenie pedagogiczne rodziców jako drugi ważny składnik współdziałania kapłana z rodziną w zakresie wychowania chrześcijańskiego.

Kształcenie pedagogiczne rodziców

Chociaż rodzice są wyposażeni w naturalną miłość do dziecka i pewne naturalne wyczucie wychowawcze, to jednak dane te nie wystarczają im w procesie wszechstronnego wychowania dzieci. Żeby dobrze wychowywać, trzeba, prócz miłości do dziecka, posiadać również pewną wiedzę, zdobyć określone umiejętności pedagogiczne i nabrać osobistego doświadczenia życiowego. W tym zakresie potrzebna jest rodzicom pomoc innych ludzi i instytucji, a gdy chodzi o wychowanie religijne, przede wszystkim pomoc kapłana⁹. Kapłan bowiem, będąc powołanym do głoszenia Słowa Bożego, jest powołany również do głoszenia nauki Kościoła na temat modelu rodziny oraz istoty i zasad wychowania chrześcijańskiego. Do zagadnień, które wydają się być szczególnie ważne dla celów wychowania chrześcijańskiego w rodzinie dziś i na które kapłan osobiście lub przez innych ludzi winien zwracać baczną uwagę w kształceniu duszpastersko-pedagogicznym, należy zaliczyć: dane o dziecku, istotę wychowania chrześcijańskiego, specyfikę wychowania w rodzinie i zagrożenia wychowania religijnego.

1. Dane o dziecku

Jak wynika z badań socjologicznych opublikowanych w 1974 roku, 41,2% matek jednodzietnych oświadczyło, że nie pragnie już więcej dzieci, a 36,8% mężatek bezdzietnych stwierdziło, że nie chce mieć wcale dzieci¹⁰. Z wypowiedzi tych wynika, że badane kobiety, zwłaszcza te bezdzietne, dalekie są od poglądu chrześcijańskiego na temat celów małżeństwa i godności dziecka.

W kontekście podobnych opinii widać bardzo wyraźnie, jak ważną sprawą jest w nauczaniu Kościoła uwypuklanie powołania rodzicielskiego małżonków i ukazywanie im dziecka jako „najcen-

niejszego daru małżeństwa” (KDK 50). Dar ten, jako osoba i dziecko Boże, nieskończenie przewyższa wszelkie wartości doczesne¹¹. Dziecko jako osoba od chwili poczęcia jest chciane przez Boga i ma niepodważalne prawo, by było przez rodziców oczekiwane i przyjęte z miłością. A ponieważ zostało stworzone na obraz i podobieństwo Boże, w myśl wezwania Chrystusa — „dopuszczcie dzieci i nie przeszkadzajcie im przyjść do Mnie” (Mt 19, 14) — ma prawo do wychowania chrześcijańskiego.

Dziecko będące darem Bożym jest nim nie tylko dla rodziców, ale również dla narodu, Kościoła i całej społeczności ludzkiej. Stąd przekazując wiedzę o rodzinie i dziecku, trzeba pouczać ludzi, zwłaszcza młodych, o jego wielkiej wartości w rodzinie, narodzie, Kościele i świecie.

Dla celów właściwych oddziaływań wychowawczych, bardzo potrzebna jest rodzicom także znajomość prawideł biologicznego i psychicznego rozwoju dziecka, jego potrzeb i zainteresowań związanych z poszczególnymi okresami rozwojowymi. Jak wskazuje doświadczenie, rodzice żywo interesują się tą tematyką i są wdzięczni za rzeczowe jej naświetlanie.

2. *Istota wychowania chrześcijańskiego*

Chrześcijanie mają prawo do wychowania i samowychowania chrześcijańskiego (DWCh 2) polegającego na wewnętrznej przemianie człowieka, czyli *metanoi* dokonującej się na drodze naśladowania Chrystusa. *Metanoia* ta jest istotą wychowania i samowychowania chrześcijańskiego¹². Głównymi jej czynnikami to działanie łaski i współpraca człowieka z łaską. Łaska Boża jest człowiekowi dawana w różny sposób, ale szczególnie przez sakramenty święte. Stąd wychowanie i samowychowanie chrześcijańskie łączy się istotowo z życiem sakramentalnym.

W okresie dzieciństwa, z natury najbardziej podatnym na działania wychowawcze, ma miejsce silne oddziaływanie nadprzyrodzone, połączone z sakramentem chrztu, pokuty i Eucharystii. To działanie łaski, połączone z inicjacją katechetyczną i wychowaniem moralnym w rodzinie, jest podstawą *metanoi* wewnętrznej, która ma trwać przez całe życie. Jeśli rodzina, kapłan i katecheta

wdrożą dziecko we współpracę z łaską, to zgodnie ze współczesną psychologią, mówiącą o budowaniu podstaw osobowości we wczesnym dzieciństwie, rozpoczęta *metanoia* zaowocuje w przyszłości. Być może, że zostanie ona zahamowana przez zły wpływ środowiska w okresie dorastania czy w okresie młodzieńczym, ale jeśli miała autentyczny i głęboki początek w okresie dzieciństwa, to można się spodziewać, że wcześniej czy później odżyje.

Wydaje się, że organiczne łączenie działania łaski, zwłaszcza sakramentalnej, z wychowaniem i wyjaśnianie procesu *metanoi*, jest we współczesnym zlaicyzowanym świecie szczególnie konieczne. Ułatwia ono bowiem rodzicom głębsze spojrzenie na wychowanie religijne i może być zachętą do wysiłku w kierunku katechizacji rodzinnej.

3. Specyfika wychowania w rodzinie

W zakresie wychowania w ogóle, a wychowania religijnego w szczególności, współczesna rodzina polska bardzo często dyspensuje się, przerzucając obowiązki formacji religijnej na katechetów. Stąd trzeba często podkreślać, że nie kto inny, ale sami rodzice są głównymi wychowawcami. W obowiązkach wychowawczych nie może ich zastąpić ani szkoła, ani katecheta, ani nikt inny. Oni, jak wyraźnie poucza Sobór Watykański II, mają niezbywalne prawo do wychowania swych dzieci — *ius inalienabile* ¹³.

To prawo, które jest również obowiązkiem, w zakresie wychowania religijnego rodzice realizują przede wszystkim swoim szlachetnym, zgodnym z Ewangelią życiem. Powiedział ktoś, że religijność przekazuje się nie metodą napełniania pustego naczynia, ale metodą zapalania świecy od świecy już płonącej ¹⁴.

H. Święcicka pisze, że specyfika wychowania w rodzinie polega „nie na wychowawczej «obróbce materiału» nazwanego dzieckiem, ale raczej na jego wzrastaniu w rodziców i wyrastaniu z nich, jak — powiedzmy — z gleby” ¹⁵. Ażeby dziecko mogło „wrosnąć” w chrześcijaństwo, rodzice „muszą chrześcijaństwo w siebie do głębi worać” ¹⁶ i tym chrześcijaństwem promieniować.

Powyższe porównania są potwierdzeniem badań współczesnych psychologów, pedagogów i socjologów, którzy podkreślają mocno,

że współczesnego człowieka wychowują nie tyle nauczyciele, ile raczej świadkowie. Prawidłowość ta ma szczególne zastosowanie w rodzinie, gdzie dzieci z racji powiązań krwi, miłości i stałego przebywania z rodzicami, najpierw odczuwają a później dokładnie poznają, czy rodzice postępują zgodnie z dawanymi pouczeniami, czy też nie.

4. *Zagrożenia wychowania chrześcijańskiego w rodzinie*

Cywilizacja współczesnego świata i propaganda laicka w naszej ojczyźnie niosą ze sobą wielorakie zagrożenia uderzające w wychowanie religijne w rodzinie. Między innymi należą do nich:

— Przemęczenie kobiet, które w związku z pracą zawodową, trudnościami aprowizacyjnymi i troską o dom, nie mają dość sił, by z cierpliwością i spokojem zająć się wychowaniem dzieci.

— Materializm praktyczny jako wyraz mentalności wielu ludzi, którzy wartości materialne stawiają ponad wszystkie inne, a przez to przyczyniają się do poważnego zubożenia procesu wychowawczego dzieci i młodzieży.

— Laicka obyczajowość życia i wychowania rodzinnego, która polega między innymi na zaniedbywaniu praktyk religijnych i katechizacji, na nadawaniu świeckiego charakteru zwyczajom i świętom religijnym oraz na dużym osłabieniu motywacji religijnej w życiu moralnym.

— Laickie wychowanie w przedszkolu i w szkole, ustawiające często dzieci wyraźnie negatywnie do wszystkiego, co łączy się z religią.

Rodzice winni być świadomi tych zagrożeń, by mogli nie dopuścić do negatywnego lub zbyt negatywnego ich oddziaływania na dzieci. Oni bowiem jako mający „pierwszy i nienaruszalny obowiązek oraz prawo wychowywania dzieci” (DWCh 6) winni decydować o kierunku wychowywania tych dzieci.

5. *Formy kształcenia pedagogicznego rodziców*

Różne są możliwości kształcenia pedagogicznego rodziców w parafii. Wydaje się, że można zaliczyć do nich:

— Homilie i kazania ogólne, którym od czasu do czasu można dać wydźwięk pastoralno-pedagogiczny.

— Kontakty indywidualne z wiernymi, do których każdy kapłan, a zwłaszcza duszpasterz parafialny, ma okazji dużo. W czasie tych kontaktów może służyć dyskretnie wiernym informacjami pastoralno-pedagogicznymi.

— Kształcenie przedślubne, w czasie którego można znaleźć nieco czasu, by poruszyć z narzeczonymi najbardziej podstawowe zagadnienia wychowawcze.

— Konferencje stanowe dla rodziców.

— Katechizacja dla dorosłych.

— Spotkania katechety z rodzicami dzieci i młodzieży katechizowanej.

— Uniwersytety religijne dla rodziców, które, nawiązując do doświadczeń Uniwersytetów Ludowych i Uniwersytetu dla Rodziców oraz pewnych doświadczeń niektórych parafii, mogą systematycznie kształcić rodziców, również w zakresie wychowania.

W większości wymienionych form mogą kapłanowi służyć katolicy świeccy, którzy mogą występować jako prelegenci, świadkowie życia rodzinnego, doradcy czy prowadzący dyskusję.

Dużą pomocą w dziedzinie kształcenia może być również biblioteka parafialna.

Współpraca na terenie katechizacji

W dniach 13 i 14 lutego 1981 roku odbyło się w Warszawie rozbocze spotkanie Wykładowców Pedagogiki i Katechetyki w Wyższych Seminariach Duchownych w Polsce na temat współpracy katechezy instytucjonalnej z rodziną. W toku dyskusji stwierdzono — między innymi — ogromną wagę czynnego angażowania się rodziców w proces katechizacji ich dzieci, zapoznano się z istniejącymi formami omawianej współpracy na terenie Polski i wysunięto pewne postulaty na przyszłość.

Nawiązując do obrad wspomnianego spotkania, jak również do innych doświadczeń w zakresie współpracy katechetów-księży z rodzicami katechizowanych dzieci i młodzieży, wydaje się słusz-

nym zwrócenie uwagi na następujące przejawy tej współpracy: spotkania o charakterze informacyjno-formacyjnym, spotkania wspólne rodziców, dzieci i katechety, czynny udział rodziców w procesie katechizacji i inne przejawy współpracy.

1. *Spotkania katechety z rodzicami o charakterze informacyjno-formacyjnym*

Chcąc, by proces katechizacji przebiegał właściwie i wprowadzał autentycznie w misterium zbawienia, potrzebna jest wzajemna wymiana informacji na temat treści religijnych przekazywanych dziecku w domu i w sali katechetycznej oraz na temat samego dziecka¹⁷. I chociaż nie jest to łatwe zadanie do zrealizowania, zwłaszcza gdy katecheta ma dużą grupę katechizowanych, to w dużym stopniu mogą tu pomóc spotkania rodziców, organizowane od czasu do czasu przez katechetę. W czasie informacyjnej części takiego spotkania, w której powinni być czynni również rodzice, mogą dużo nauczyć się o dziecku i katechizacji zarówno rodzice, jak i katecheta.

Z częścią informacyjną spotkania łączy się najczęściej elementy formacji pedagogicznej i religijnej. Występują one w formie prelekcji na tematy wychowawcze w ujęciu pedagogiki chrześcijańskiej, w formie dyskusji i w formie wspólnej modlitwy — liturgicznej lub paraliturgicznej.

Wielu rodzicom bardzo zależy na wszechstronnym wychowaniu swych dzieci, ale najczęściej za mało mają w tej dziedzinie przygotowania. Gdy więc przy okazji spotkań z katechetą pomoże się im w pogłębieniu chrześcijańskiej wiedzy pedagogicznej i udzieli konkretnych wskazań praktycznych, można mieć nadzieję, że kierując się miłością do dziecka, przynajmniej częściowo skorzystają z tych wskazań. Ich religijna świadomość pedagogiczna może być najlepszym czynnikiem uzupełnienia niedomogów innych instytucji wychowawczych w zakresie wychowania religijnego.

2. *Spotkania rodziców, dzieci i katechety*

Obok spotkań już wymienionych, które mają charakter prze-

de wszystkim informacyjny i szkoleniowy w stosunku do rodziców, niektórzy katecheci organizują od czasu do czasu spotkania o charakterze bardziej uroczystym, w których biorą udział zarówno rodzice, jak i dzieci. Dzieci szkolne mogą tu być bardzo czynne. Pod kierunkiem katechety i przy współpracy rodziców mogą przygotować akademię, inscenizację, wystawę własnych prac itp. Chcąc pokazać rodzicom owoce wspólnotowego wysiłku, zapraszają ich na spotkanie, cieszą się z nimi tym, czego dokonały, uczestniczą wspólnie w Eucharystii i wspólnie korzystają z objaśnianego słowa Bożego.

Modlitwa przeżywana wspólnie przez dzieci, rodziców i katechetę nie tylko wielbi Pana i łączy duchowo uczestników, ale może być również lekcją dla rodziców, jak modlić się wspólnie w domu.

3. *Czynny udział rodziców w procesie katechizacji*

Utarł się zwyczaj udziału rodziców wraz z dziećmi w katechezie przedszkolnej oraz w katechezie dla dzieci klas pierwszych i drugich szkoły podstawowej. W tych przypadkach troską katechety winno być takie rozbudzenie wśród rodziców zainteresowania katechizacją, by oni z zapałem kontynuowali katechezę we własnych domach ¹⁸.

Inną formą czynnego zaangażowania się rodziców w katechizację może być przygotowywanie pomocy katechetycznych, troska o bibliotekę parafialną, wystrój salki katechetycznej, urządzenie różnego rodzaju konkursów dla dzieci katechizowanych itp.

Każde środowisko ma nieco inne warunki i możliwości, ale w każdym znajdują się ludzie, którzy zechcą, w miarę swoich możliwości, włączyć się czynnie w katechizację dzieci i młodzieży. Włączenie to może być okazją zmobilizowania się rodziców do doskonalenia w zakresie treści religijnych i do intensywniejszej pracy samowychowawczej.

4. *Inne kontakty księdza katechety z rodzicami*

Poza wymienionymi formami współpracy katechety, którym w Polsce najczęściej jest kapłan, z rodzicami katechizowanych

dzieci i młodzieży, można by wskazać jeszcze na niektóre inne możliwości, częściowo realizowane, a mianowicie:

— Spotkania z rodzicami, których dzieci mają przyjąć sakrament chrztu, Eucharystii czy bierzmowania. W spotkania te włączeni są również rodzice chrzestni i świadkowie bierzmowania. Wszystkim daje się okazję do pogłębienia religijnego i lepszego uświadomienia sobie odpowiedzialności za wychowanie religijne w rodzinie.

— Dni skupienia organizowane dla „rodziców dzieci tego samego mniej więcej wieku i wykazujących podobne zainteresowania”¹⁹.

— Kursy życia religijnego lub rekolekcje wakacyjne dla rodziców prowadzone np. metodą „oaz rodzinnych”.

— Odwiedziny rodzin przez księdza przy okazji szczególnych wydarzeń religijnych, jak np.: Pierwsza Komunia święta, przyrzeczenia ministranckie itp.

Rodziny szczerze religijne cieszą się, gdy mogą mieć kontakt z kapłanem. Chcą jednak, by był on zawsze „świadomy pełnego sensu swego kapłaństwa”²⁰.

Poradnictwo rodzinne

Wydaje się, że istniejące już powszechnie w naszym kraju poradnictwo do spraw odpowiedzialnego rodzicielstwa w miastach czy nawet na dużych parafiach wiejskich należałoby przekształcać stopniowo na poradnictwo rodzinne, obejmujące swym oddziaływaniem główne dziedziny życia rodzinnego, a przede wszystkim sprawy wychowawcze. Poradnie takie winny realizować, w miarę możliwości, trzy zasadnicze grupy zadań: profilaktyczne, związane z wspieraniem prawidłowego rozwoju życia rodzinnego i dotyczące rozwiązywania trudności życia rodzinnego²¹.

1. Zadania profilaktyczne obejmują:

— przygotowanie do życia rodzinnego wraz z odpowiedzialnym rodzicielstwem i dobieraniem się w pary małżeńskie;

— właściwe ustawienie hierarchii wartości dotyczących spraw religijnych, dóbr materialnych, pracy zawodowej itp.;

— uodpornienie rodziny na oddziaływanie środków społecznego przekazu i różnych środowisk propagujących wątpliwy model rodziny.

2. *Zadania związane z wspieraniem prawidłowego rozwoju życia rodzinnego są realizowane przez:*

— pomoc w poznawaniu dzieci, utrzymywaniu z nimi właściwych kontaktów emocjonalnych i stawianiu odpowiednich wymagań wychowawczych;

— doskonalenie kontaktów interpersonalnych w rodzinie, opartych na wzajemnym szacunku i miłości;

— uaktywnianie rodziny do apostołstwa w środowisku, i inne.

3. *Zadania dotyczące rozwiązywania trudności obejmują:*

— trudności w zakresie życia religijnego w małżeństwie i rodzinie;

— trudności w zakresie stosunków międzyosobowych w rodzinie;

— trudności w zakresie wychowania i nauki szkolnej dzieci, i inne.

Wiadomo, że jeśli wiele poradni kościelnych z różnych racji ograniczało swoją działalność do spraw odpowiedzialnego rodzicielstwa, to nie mogą one natychmiast wszystkie przekształcić się w poradnie o znacznie poszerzonych możliwościach oddziaływania. Można jednak chyba postulować, by stopniowo, obok dyżurów lekarza i instruktorki odpowiedzialnego rodzicielstwa, wprowadzać dyżury np. psychologa, pedagoga czy prawnika.

* * *

Papież Jan Paweł II w adhortacji apostołskiej *Catechesi tradendae* pisze: „Trzeba... popierać ludzi i instytucje, które pomagają rodzicom do wypełnienia tego obowiązku (wychowania we wierze) czy to w osobistych kontaktach z nimi, czy przez kon-

gressy i zjazdy, czy też przez wszelkiego rodzaju pomoce pedagogiczne”²².

Współczesny kapłan, doceniając wielką wagę współdziałania z rodzinami w zakresie wychowania, zgodnie z zachętą Papieża dokłada jak najwięcej wysiłku, by pomagać rodzinie osobiście i by popierać ludzi i instytucje, które pomagają rodzicom w realizacji wielkich zadań wychowawczych.

1 Ks. P. Poręba, *Pedagogizacja rodziców*: W: *Studia Warmińskie VI* (1969) s. 423—487.

2 T. Kukołowicz, *Wychowanie w rodzinie*. W: *Ewangelizacja*. Wrocław 1980, s. 192.

3 Ks. J. Laskowski, *Powstanie i rozwój Equipes Notre-Dame*. *Chrześcijanin w świecie* 1973 nr 4 (24).

4 M. G., *Katolicki ruch odnowy rodziny w USA*. *Znak* 1958 nr 54.

5 *Mouvements familiaux catholiques travaillant au plan international*. *Laïcs aujourd'hui* 1974 nr 17-18, s. 200.

6 Tamże, s. 206.

7 H. Zimmerer, *Das Familienwerk in seiner Struktur*. W: *Fundament und Krone* 1970 nr 3.

8 Ks. S. Księżopolski, *Duszpasterstwo rodzin w Warszawie*. *Chrześcijanin w świecie* 1973 nr 4 (24).

9 Jan Paweł II, *Przemówienie do Uczestników III Międzynarodowego Kongresu, poświęconego problematyce rodziny* (30. 10. 1978). *Osservatore Romano* 30-31. 10. 1978.

10 Z. Smoliński, *Perspektywy dzietności rodzin w Polsce*. *Problemy Rodziny* 1974 nr 4.

11 Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, nr 10. 13. 14. Poznań 1979.

12 S. Kunowski, *Podstawy pedagogiczne rozwijania życia wewnętrznego*. W: *Ku odnowie życia wewnętrznego*. Poznań 1972, s. 71n.

13 DWCh 6; Bp K. Majdański, *Wspólnota życia i miłości*. Poznań 1979, s. 124.

14 Cz. Walesa, *Religijne wychowanie dzieci*, W: *Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Pax* nr 5 (22) 1978, s. 130.

15 H. Święcicka, *Dom rodzinny do wglądu katechety*. W: *Na rzecz postawy chrześcijańskiej*. Warszawa 1978, s. 204.

16 Tamże, s. 214.

17 H. Święcicka, jw., s. 203.

18 Ks. M. Tomasiak, *Współpraca rodziców z katechetą w przygotowaniu dzieci do I Komunii św.* *Katecheta* 1976 nr 4.

19 Ks. R. Murawski, *Katecheza dzieci z rodzin zlaicyzowanych*. *Katecheta* 1981 nr 1, s. 12.

20 Jan Paweł II, *List do wszystkich kapłanów Kościoła na Wielki Czwartek 1979 roku*. Watykan 1979, s. 17.

21 T. Kukołowicz, *Poradnictwo wychowawcze na rzecz rodziny*. *Roczniki Filozoficzne KUL*. T. 19 (1971) z. 4.

22 Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska o katechizacji w naszych czasach* (tł. z łac.). Warszawa 1979 nr 68.